

1. Herstelling achtkant met steiger.

DE DOMTOREN TE UTRECHT EN ZIJNE HERSTELLINGSWERKEN

DOOR

Dr. Ir. G. W. VAN HEUKELOM.

Koor en transept van den door brand beschadigden Romaanschen Dom te Utrecht hadden plaats moeten maken voor een nieuw gothisch koor, waarvan de bouw, aangevangen in 1254, in het begin van de veertiende eeuw moet zijn voltooid.

Aan transept en schip van de nieuwe kerk kon nog niet worden begonnen. Het benodigde terrein was niet beschikbaar. Wel kon op eenigen afstand, westelijk van de kerkruimte, een terrein worden aangewezen voor den bouw van een toren. Een toren, die voorloopig alleen — vrij — zou staan en door zijne afmetingen — zijne hoogte, zijne samenstelling — spreken zou van de geestelijke en wereldlijke macht van den bisschop. In 1320 werden de eerste bouwstoffen aangevoerd — in 1321 werd met den bouw aangevangen.

Het voor die tijden reusachtige werk werd toevertrouwd aan Meester Jan — Jan van den Dom — geroepen uit Doornik in Henegouwen.

* * *

Van Moerkerken schenkt ons het verhaal van dien Meester Johannes in een schets, opgenomen in „De Dans des Levens”.

„Hij werd geboren in den Sint-Jansnacht, toen de noorderkim lichtend bleef. Terwijl zijn moeder in koortsige weeën lag op het strooleger boven den koestal, zag zij in die verre schemering den droom eener stad met vele torens, waarvan er één geweldig rees, zóó hoog, dat de top verdween in den nacht der hemelen.”

Zijne ouders woonden in een hut nabij Doornik; zijn vader was houthakker — dan varkenshoeder.

Jan was een stille knaap, die zich afzonderde — zijn eigen spel speelde met de steenen, die hij vond en samenvoegde tot stapelingen. Zijn moeder sprak hem eens van haar droom. Sinds dien rezen zijn stapelingen hooger dan vroeger — kunstiger dan die zijner enkele makkers.

De Prior der Abdij uit Doornik zag den knaap en zijn spel — verzocht zijne ouders den veertienjarige te mogen medevoeren naar de stad.

Daar ontving Jan onderwijs — in de stille avonduren — na een dagtaak als leerling bij den bouw der Cathedraal. Hij hielp de steenhouwers — kreeg zelf den beitel en hamer — en zijn hand en oog oefenden zich — tot hij uitblonk tusschen de vele gezellen.

De Prior bleef over hem waken — hoopte hem op te voeden voor de kerk — doch vreesde dat zijn verzorgeling zich zou scharen bij de leeken-bouwmeesters — die zich onttrokken aan den dienst der Geestelijken.

„De ware beschaving des geestes kan alleen bereikt worden door de liefde voor de kunst; alleen daardoor kan de logge volksmenigte veredeld worden opgevoerd tot den godsdienst en in waarachtige levenswerking gebracht.

Al het edele komt van God en de daarmede door God begenadigde heeft den plicht op zich genomen, zijne gaven en zijn vernuft aan God te wijden en niet aan profane dingen te verspillen, opdat daardoor niet de ijdelheid geschraagd worde, die gevaarlijk is aan de ziel, aan de zedelijkheid en aan het welzijn.”

Dat waren de woorden, die — ontleend aan abt Salomo uit Sint-Gallen — de prior den knaap trachtte in te prenten.

Toen kwam de ontmoeting met Agnes — ouderlooze nicht van den Prior.

De jongeling voelde van den eersten blik, dien hij met het meisje wisselde, dat hij zich niet zou — niet kon — binden aan de Heilige Kerk — „dat de schoonheid der wereld eerst in volte hem was geopenbaard door het gelaat eener vrouw.”

Agnes en Jan zagen elkander veel. Zij kwam hem op-

zoeken bij zijn werk — genoot van zijn bedrevenheid — zijn kunde.

Hem werd opgedragen door haar broeder om den vervallen hoektoren van hare woning te herstellen — te versieren.

Toen dit werk was voltooid werd hij tot Meester verheven. De Prior stelde hem voor de keuze — geestelijk- of leeken-bouwmeester. De jonge man koos natuurlijk het laatste — aanvaardde kort daarop de reis naar verre landen, waar hij zou zien en aanvoelen het werk der Grooten, die hem waren voorgegaan. En na twee jaren kwam hij terug — gesterkt in zijn geest — met drang tot volle ontplooiing van het zelfbewuste talent.

Trots de verleidingen van de wereld was hij trouw gebleven aan zijn lief, dat hem lange maanden — tot jaren geworden — verbeid had.

Het samenblijven was kort. Bisschop Frederik uit Utrecht — door bemiddeling van den Graaf van Holland, tevens graaf van Henegouwen — in verbinding gebracht met den abt uit Doornik — vroeg een kundig bouwmeester — bekwaam om de grootsche droomen van den wereldlijken geestelijke te vervullen.

Meester Johannes werd geroepen — hij aarzelde toen hij vernam dat het Kapittel van Utrecht zijn bouwmeester voor het leven opeischte. „Zoolang Gij daar arbeidt, zult gij het gebied van den Bisschop niet mogen verlaten. Schendt gij die gelofte, dan is de voltooiing van uw werk voor u verloren.”

De weifeling week. — Meester Jan ging. — Hij zag zijn roem — over eeuwen zou zijn naam leven. — Zucht naar grootheid overwon.

Agnes bleef achter — ging in een klooster.

De jonge Meester aanvaardde zijn taak.

Eerst kwam de wijding van den bouwgrond — in de lente van 1321 — de zegening van den eersten steen door den deken en Gisbert van Everdingen, den oudste der kanuniken, gelegd. Den volgenden dag ving de arbeid aan. Meester Jan leidde den bouw — zijn woord bracht kracht. Voor de

brug van Sint-Maarten lagen de schepen met uitheemschen steen. Een kraan heesch de blokken — paarden trokken ze naar den torenvoet. Mannen zwoegden — laag en hoog. Na zes jaren was het gewelf van de St.-Michaëlskapel — de ruimte boven den torendoorgang — voltooid. De bouw vorderde ras.

Slechte tijdingen kwamen uit Doornik. De oude Prior — de Abt — Jan's moeder — zonden hun laatsten groet. De bouwmeester bleef bijna onbewogen. — Zijn werk had hem gegrepen. — Hij leefde slechts daarin — daardoor.

Het was 1356 geworden. — Hoog stond de toren boven zijn omgeving. Vier bisschoppen waren tijdens den bouw gekomen en heengegaan. Oorlogen woedden — de Dom rees op — gestadig. De bouwmeester werd ouder met de muren van zijn werk — zijn baard grijs.

Toen kwam een bode — uit Doornik — met verzegeld perkament — daarin slechts deze woorden: „Agnes heeft voor u gebeden”. Ook zij was opgeroepen — de milde — als heilige geprezen om de zachtheid harer zorgende handen en den troost van haar stem.

De slag trof. — Wat had hij bereikt? — Hij — de bouwmeester — die tot eigen roem den droom zijner moeder ging verwezenlijken? Wat had hij gegeven? — Buiten zichzelf?

Vrede was niet meer te vinden. — Hij streed. — Herinneringen kwamen in snelle visioenen op. — Eeuwen zouden spreken van zijn naam — doch zelf had hij het leven niet gekend.

Hij achtte zich onwaardig zijn weg te gaan — als voorheen. Hij vroeg den Bisschop erbarming voor zijn ouderdom en verzwakten geest. — Op een morgen trok hij zuidwaarts. Meester Godyn van Dormael — uit het Luiksche — aanvaardde het onvoltooid werk.

Meester Jan zocht rust in een klooster. Vijf en twintig jaren lang: toen kwam de mare — dat de toren van Utrecht zijn voltooiing naderde.

De oude monnik vroeg het monument van zijn hoogmoed en zijn leed en zijn berouwenis nog eens te mogen zien.

Hij ging — de ruim tachtig-jarige — bedelend van dorp tot dorp.

Op een morgen — na zwaren tocht — rees boven alles in het bleeke licht — als een recht en sterk tot God geheven bede: de droom zijner Moeder!

De oude naderde — het werk was nog niet af: hij bood zijn diensten als steenhouwer.

Hij werd verjaagd — mocht ten slotte kalk — of water — dragen.

Enkele maanden — het was 1382 geworden. Een en zestig jaren geleden had hij gestaan op den grond — waar nu — tot in de wolken — zijn werk greep.

De Gulden Spits werd aangevoerd — omhoog gedragen.

De klokken beierden — de menigte jubelde. Toen zonk een grijsaard ter aarde — te midden van enkele nederige werklieden. Zij ontknoopten zijn gewaad en zagen op zijn borst de penning — teeken van het Meesterschap.

Jan van den Dom was herkend. Aan de zuidzijde der kerk — dicht bij de Kapittelkamer — groeven zijne makkers zijn graf.

* * *

Herinnering — slechts kort — aan een mooi verhaal!

Wat is daarin waarheid — wat verdichtsel?

Laat van Moerkerken dromen.

Hij gaf stemming — noodig voor het aanvoelen van zulk een gebeurtenis in vroegere cultuur.

* * *

Voltooid was de toren: op diep aangelegden voet — 5.50 meter onder den beganegrond — op baksteenmetselwerk — blok met overkluisde middenruimte, rust de machtige onderbouw — waarin op pleinshoogte een doorgang, ruim 4 meter breed — de top op 10 meter boven de bevloering.

De toren meet op het plint ruim 19.50 meter in het vierkant — op het opgaand werk van het eerste vierkant ruim 19.00 meter.

In beide blokken van den onderbouw — aan de doorgangzijde: spaarruimten — vertrekken ter lengte van bijna 9

meter — 1.65 m. diep — ruim 9 meter hoog, toegankelijk door deuropeningen (in later tijd dichtgemetseld), verlicht door raamopeningen, ter zijde en boven de deuren.

In het noorderblok een smalle trap, toegankelijk door een deur in den noordgevel. Deze opgang leidt naar de Michaëlskapel — gelegen ruim 11 meter boven het peil van den doorgang. Deze kapel is ook te bereiken van de zuidzijde: een breede trap voert van het aan die zijde van den toren opgetrokken gebouw — het consistorie van den bisschoppelijken officiaal — over een overwelling, die toren en gebouw verbindt opwaarts tot de kapel. Het is de toegang tot deze ruimte voor den bisschop — de opgang werd bisschopstrap geheeten.

Later zetelt in dit consistoriegebouw de bloedraad. Tijdens het Pausdom dient de ruimte in het fundament tot gevangenis. Een trap onder den bisschopsopgang leidt erheen. De gevangenisruimte is niet verlicht — luchtversching geschiedt door kanalen uitmondende in den bovengelegen doorgang. De keldervloer is van leem — de atmosfeer vochtig — het verblijf ondragelijk.

Boven de schoone gewelven, die de Michaëlskapel afdekken: de ruimte — later genaamd de Egmondskapel — met zoldering van eikenhout op zware balken. Deze zoldering ligt ter hoogte van den eersten trans. Een trap van de Michaëlskapel naar de Egmondskapel ligt aan de zuidzijde van den toren.

De eerste trans vormt de afsluiting van het eerste vierkant. Dit is — behoudens de uitsparingen voor enkele trappen en ruimten — en doorgang — massief tot een hoogte van ruim 2 meter boven den vloer van de Michaëlskapel. Dan worden gevormd de kernmuren, die de kapel omsluiten, buitenwerks ongeveer 16 meter meten en de daarbuiten opgetrokken hoek- en tussenpijlers met buitenvlak in het vlak van het opgaand werk van den torenvoet. Een viertal trappen voeren uit de Michaëlskapel naar de 2 meter boven den vloer der kapel gelegen buitengangen, gevormd tusschen kernmuren en de tusschen de pijlers opgetrokken borstweringen. Op de vloerhoogte van de Egmondskapel een

tweede buitengang — hier rondgaand — door de verbinding der bordessen aan west- en oostzijde van den toren.

Spitsbogen koppelen de bovenzijde van de pijlers onder dezen buitengang — ook die van de pijlers erboven — die den eersten trans (op 40 meter boven den beganegrond) ondersteunen — en bekroond worden door krachtig geprofileerde lijst en rijke balustrade.

Dan komt het tweede vierkant. Vier forsche pijlers rustend op de kernmuren van den onderbouw. De buitenmuurvlakken dezer pijlers zijn verdiept tot nissen — versierd door traceeringen. Aan de bovenzijde zijn de pijlers vereend door spitsbogen — tusschen de pijlers: stijlen en traceeringen — open velden boven een hooge borstwering, die met de pijlers de muren, die de klokkenstoelen schragen — omsluit.

Het tweede vierkant wordt aan de bovenzijde gesloten door een stergewelf — waarop de bevloering van den tweeden trans (op 70 meter hoogte). Deze trans is omgeven door een balustrade — even rijk als beneden — wellicht iets ijler en hooger. Boven het tweede vierkant stijgt op de lantaarn — samengesteld uit acht pijlers — ter halve hoogte gekoppeld door een brug — bovenaan door spitsbogen — met gothische vullingen en bekroond door spitse gevelvelden met aansluitende balustrade.

Aan den voet der lantaarnpijlers een rondgaande borstwering met traceeringen en openingen, toegang gevende tot de binnenruimte, waar later het klokkenspel zou worden opgesteld. Een stergewelf sluit aan de bovenzijde de lantaarn — achter de balustrade van den boventrans (op 96 meter hoogte) rijst op de houten spitse kap met leien gedekt — bekroond door het gulden kruis met het beeld van St. Maarten.

(Volgens oude aanteekeningen zou oorspronkelijk het plan hebben bestaan om een hooge, opengewerkte spits te bouwen en zou deze door twisten achterwege zijn gebleven.)

Aan de zuidzijde van het tweede vierkant en lantaarn ligt de trap — die naar den spits voert. De traptoren van de lantaarn is aangebouwd aan een pijler — zij bevat een nauwe spiltrap — en is bekroond door een steenen helm.

De balustrade der transen, de pijlers van het achtkant zijn rijk versierd met pinakels, hogels en kruisbloemen. Beelden sierden vermoedelijk den doorgang van den onderbouw.

De westelijke en oostelijke vensters van de kapellen in het eerste vierkant — de open velden van het tweede vierkant en lantaarn bezaten rijk geprofileerde stijlen, zich oplossend in weelderig spel van traceeringen.

Het was een bouwwerk geworden van ontstellenden durf — van beheerschte scheppingskracht — een reiken tot den hemel — een opgaan in devotie — een uitleven in jubeling — een inkeeren tot innigheid.

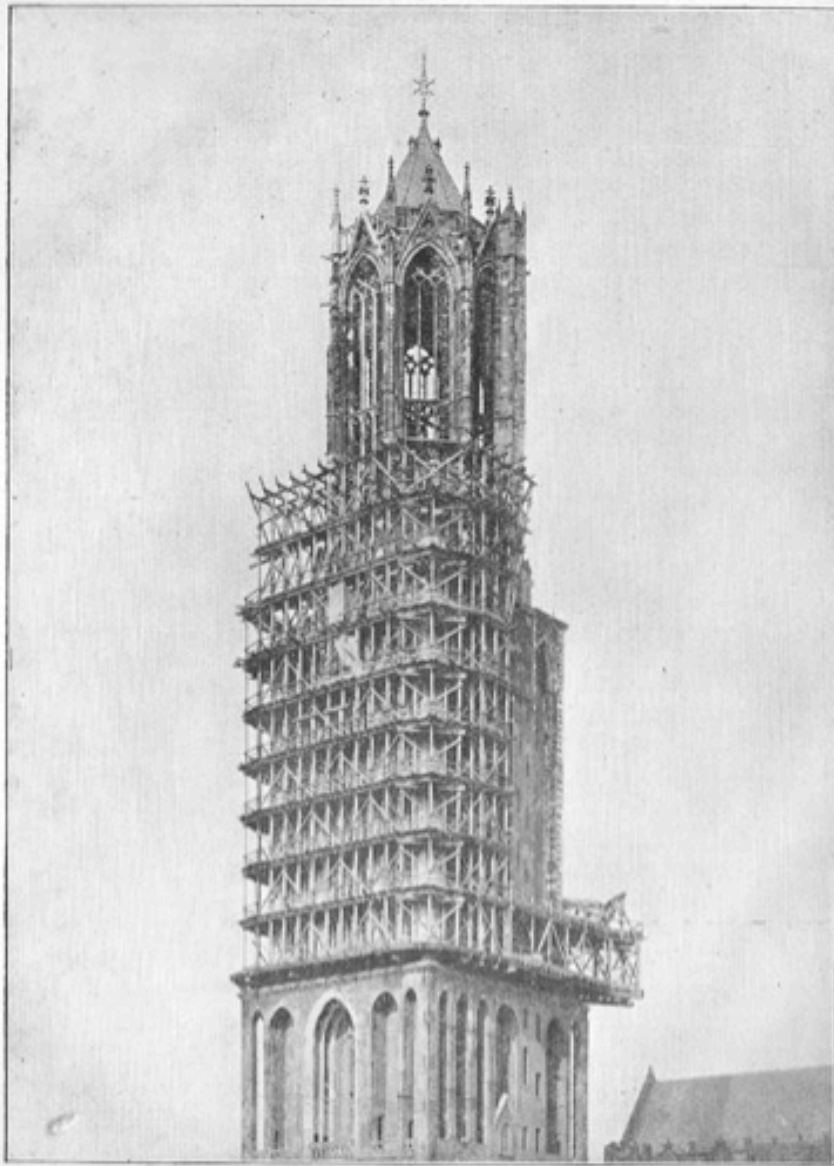
Rijk in het ornament — diep in de besloten ruimten.

Een Geert Groote — de tijdgenoot, vloekte de ijdelheid der Kanunniken van Sint Maarten — schold den bouwmeester knecht van den Satan.

* * *

De 15de eeuw was aangebroken. Het werk nabij de kerk werd hervat — een gedeelte kloostergang — ook het kapittelhuis verrees. Bisschop David van Bourgondië bracht leven. Tusschen 1456 en 1479 ontstond het nieuwe Gothische transept. — De strijd tusschen Bisschop en Stad deed het werk staken. In 1483 keerde de rust — in 1485 begon de bouw van het schip der kerk. Hij eindigde in 1516 — gewelven noch luchtbogen waren tot stand gekomen. Een houten kap — aanvankelijk met stroo voorzien, vormde de afdekking. Zeven traveeën waren voltooid: de laatste vier slechts met enkelvoudige zijbeuken; tusschen toren en schip bleef een doorgang, waarboven een ruimte — bereikbaar uit den toren en zicht gevend in de kerkruimte. Het was de bisschopsloge, toegankelijk gemaakt uit de Michaëlskapel na opoffering van de zuidoostelijke trap, leidende tot den eersten buitengang van het eerste vierkant.

Bisschop Philips van Bourgondië kon — evenmin als zijn

2. Herstelling tweede vierkant met steiger

opvolger Hendrik van Beieren, den gestaakten kerkbouw voortzetten. In 1528 deed de laatste afstand van zijn wereldlijk gezag aan Karel V.

Utrecht was geen residentie meer — de invloed der Hervorming deed zich gelden. Voltooiing van den kerkbouw bleef achterwege.

Toen kwam Augustus 1674 de orkaan — die schip en toren scheidde — fier bleef de toren staan — aan zijn voet de puinhoopen van de kerk.

Doch ook deze — en vorige stormen — hadden het bouwwerk uit de veertiende eeuw aangetast: in het begin van de 16^e eeuw (1519—1524) vorderde het achtkant belangrijke herstelling — in 1583 woei de kap af. In 1590 verwekten de vreugdevuren — ter eere van het ontzet van Breda — brand in den toren.

In 1505 verwierf de toren zijn groote klokken — wegende te zamen bijna 52000 pond: in 1666 werd het klokkenspel — de beiaard van F. en P. Hemony met zijn 42 klokken — voltooid. Het gewicht dezer klokken bedraagt 14500 kg.

* * *

De teekeningen uit ouden tijd schrijven de geschiedenis. Het zijn Joost Cornelisz. Droochsloot (gravure van 1625), P. Saenredam (teekening van 1636), St. van Lamsweerde (gravure van 1660), Saffleven (teekeningen van 1674/75) en J. de Beyer (teekening van 1746), die ons voorlichten. De drie eerstgenoemden geven nog de eenheid van kerk en toren.

Saffleven teekent telkens de puinhoopen, verlustigt zich aan den door mos overwoekerden bouwval; ten einde een raam in den kerkmuur te kunnen doen bewonderen, denkt hij zich den torenvoet gedeeltelijk weg — doch wekt den schijn van volledige uitbeelding — maakt de noordzijde van het eerste toren-vierkant met zes — in plaats van zeven pijlers! Het is een les om deze teekeningen met voorbehoud te waardeeren. Verhoudingen zijn vaak onjuist — ornament onbegrepen. De kunstenaars, die den

toren na de helft der zeventiende eeuw teekenen, geven evenwel duidelijk het verval van het bouwwerk te zien — de schending door tijd en mensch schrijdt snel voort.

Het einde van de 18de eeuw naderde. De constitutie van 1798 bracht den eigendom der kerken aan de kerkelijke, der torens aan de burgerlijke gemeenten.

Het was niet duidelijk of de voorgeschreven regeling ook den eigendom der bestaande kapittelen aantastte. Uitvoerend en Vertegenwoordigend Lichaam werden in de twistvraag gemengd: aangegeven beschikkingen werden niet bevestigd.

Op 23 November 1801 ontving het Domkapittel de mededeeling, dat het Staatsbewind op 19 Nov. 1801 de nationaal verklaring van de goederen der 5 kapittelen volstrekt strijdig verklaard had met de nieuwe constitutie. Het Domkapittel behield dus den eigendom van den toren, totdat Napoleon op 27 Februari 1811 de 5 kapittelen ophief en hunne eigendommen aan het Domein kwamen. Uit de opbrengst dezer bezittingen moest het onderhoud van den toren bekostigd worden.

Doch de verkregen middelen hadden blijkbaar een andere bestemming.

In 1812 toont ten minste de Commissaris van Politie te Utrecht ernstige bezorgdheid over het gevaar verbonden aan den toestand van den Domtoren. In hoffelijke termen — in de Fransche taal — meent hij „Monsieur le Maire” op grond van de wet van 24 Aug. 1790 te moeten verzoeken de noodige herstellingen te gelasten — waarop de aangeschrevene „die missive kopielijk in handen stelt van de Heeren Gecommitteerden Tot de Fabricage met verzoek om het gebouw van dien toren te willen inspecteeren en dit verricht hebbende te dienen van advies.”

De Heeren J. van der Kloes en van Embden brengen rapport uit op 28 Mei 1812.

Een steiger blijkt reeds aanwezig aan de westzijde. De voornaamste opmerkingen gelden: den toestand der bogen onder den eersten omgang (het voegwerk) — de reepen van het speelwerk — het inregenen van de deur aan de zuid-

zijde van het tweede vierkant — de schinkels der bogen aan noord- en zuidzijde (zij moeten worden dichtgemetseld en ijzeren banden moeten worden gelegd om de stukken, die dreigen omlaag te vallen) — de vloeren der tranzen aan zuid-, west- en oostzijde (zij zijn te herstellen en waterdicht te maken) — het ijzerwerk der klokken (het is gedeeltelijk verkankerd) — de wijzerborden (onvoldoende bevestigd, moeten worden verankerd) — de westzijde van het achtkant (metselwerk slaat door — hetgeen slecht is voor het speelwerk) — de leuning van de balustrade westzijde (houten regel geheel verrot) — het gewelf van tweede vierkant en bovenliggenden vloer (vloer zoo slecht, dat kluis inwatern en verrot) — torenspits (leien dak slecht) — enz.

Dit onderzoek was oppervlakkig — kon niet anders zijn: de gelegenheid ontbrak om aan de buitenzijde een nauwkeurige bezichtiging te doen geschieden.

„Domein” scheen intusschen geen afdoende maatregelen tot herstelling te nemen: het vond den toren een lastig object — overwoog afbraak of overdracht van het onderhoud en klampte te dien einde in 1819 Burgemeesteren van Utrecht aan — daartoe gemachtigd door Koning Willem I.

Burgemeesteren waren niet onbereid — wenschten evenwel overdracht van de goederen van het domein uit welke opbrengst het onderhoud van den toren bestreden kon worden — of een jaarlijksche subsidie van *f* 8000.— De President van Raden en rekenmeesteren der Domeinen meende *f* 3000.— te mogen aanbieden; Burgemeesteren daalden af tot *f* 5000.— De zaak stond stop. De toren werd niet of weinig onderhouden.

Burgemeesteren beklagden zich erover in 1820. In 1821 andermaal. Zij worden verwezen naar den Koning. In 1822 besprekingen. In 1823 een concept-contract d.d. 7 Maart, door beide partijen bekrachtigd op 4 April.

De Gemeente ontvangt *f* 20.000.— in contanten en *f* 140.000.— in 2½ % werkelijke nationale schuld.

Art. 4 van het eerst in 1825 bij Koninklijk Besluit goedgekeurde contract luidt:

„Bijaldien in vervolg van tijd plaats mogt vinden, dat

de Toren, tot wier jaarlijks onderhoud de renten van het tweede voormelde kapitaal van f 140.000.— overgeschreven [worden], onnoodig bevonden en dienvolgende *gesloopt* wierd, als wanneer met het voorwerp ook de aanleiding van deszelfs onderhoud zoude vervallen, zoo zal de vermelde inschrijving ook wederom dadelijk aan de schatkist terugkeeren."

Bovendien ontving de Gemeente in 1825 nog de rente der kapitalen over twee jaren.

De Gemeente, nu belast met het onderhoud, aanvaardt de taak: men tijgt aan den arbeid: steigermakers, metselaars, timmerlieden, opperlui, steenhouwers, smeden, loodgieters, leidekkers — alles komt in beweging. Tufbekleedingen — vermoedelijk vergaan — worden uitgebroken — het afkomende materiaal vermalen tot „cement". De arbeiders werken eerst 6 dagen per week — dan $6\frac{1}{2}$ — 7 — $7\frac{1}{2}$ — $8\frac{1}{2}$ — ten slotte $9\frac{1}{2}$ dag per week. 22 Juli 1826 een rustige week: slechts 5 dagen arbeid: wellicht kermis!

Metselaarsbaas, steenhouwersbaas en timmermansbaas schrijven maandelijks hunne rekeningen — niet zonder verzet en critiek van Gemeentewege — en daarna vaak vermindert. In Juni tot September 1826 werken 13 metselaars, 5 oppermans, één steenhouwer; daarna wat minder ambachtslieden. De metselaar beperkt zich niet tot metselen — hij pleistert ook — en verft met keulsch-aard, bruine oker, doodekop en koningsrood — en als het gepleisterde de steenkleur heeft verworven — dan komt de verversknecht en trekt in wit de voegen. En later levert de verver klaar uit magazijn: 4 pond en vijf ons appelbloesem — met olie — wit en keulsche aard!

Men ijvert voort: steenen — hout — ijzer — vooral het laatste, worden in groote hoeveelheden opgeheschen. Men kramt — verankert — bindt met beugels — omsluit wat nog saam te voegen lijkt. De herstelling van de houten kap vordert f 629.—.

De bedrijvigheid in 1826 is groot. Einde van dat jaar is f 17500.— verwerkt. Tegelijkertijd heeft men de puinhoopen

van het ingestorte deel der kerk opgeruimd: ruim anderhalve eeuw liet men den bouwval staan!

Het volgend jaar vermindert het aantal werklieden — metselaar en steenhouwer raken op den achtergrond — het smidswerk gaat voort — steeds meer beugels, stroppen, krammen — voor ruim f 1400.— wordt in 1827 nog naar boven gebracht. Tot 1836 wordt in totaal voor ongeveer f 26.000.— aan herstellingswerken uitgevoerd.

Toen komt de storm van 29 November 1836. De schade aan den toren blijkt aanzienlijk — het gewelf van het achtkant ontzet, bezwijkt gedeeltelijk — de neerstortende stukken verbrijzelen de ondergelegen smederij — sparen het klokkenspel — worden in hun val gestuit door het gewelf van het 2de vierkant, welk gewelf wel gedeukt — doch niet doorbroken wordt. De houten kap mist voldoende steun — nieuwe scheuren worden ontdekt — o. a. boven de woning van den torenbewaarder in de bogen onder den eersten omgang.

De verontrusting is groot. Burgemeester en Wethouders vragen advies aan Prof. G. Moll, Hoogleraar in de Natuur- en Sterrekunde, aan Luitenant-Kolonel J. C. van de Polder, eersaanzwend ingenieur der Genie te Utrecht.

De eerste geeft een voorloopig rapport d.d. 9 Dec. 1836: hij acht den toestand hachelijk — voor herstelling en de daarbij noodige steigerwerken waren — als reeds bij dergelijke gevaarlijke ondernemingen was geschied — eigenlijk alleen ongehuwden te gebruiken. „Bij een weinig geluk met weer en wind is er geen dadelijke instorting — bij doelmatige maatregelen — te vreezen." Onpartijdige lieden zouden evenwel tot afbraak van den toren — en zeker van het achtkant — adviseeren — doch aan zulk een bouwwerk is ook nog andere waarde toe te kennen — dan die van kalk en steen.

Hij gispt de vroegere herstellingen.

Met den overste schrijft Z.H.G. het rapport van 23 Juli 1837.

Het is een lijvig stuk — aangevende de opgemerkte gebreken — de mogelijk te volgen wijzen van herstelling.

Gaat men hier op den ingeslagen weg voort — dan is de levensduur van den toren bepaald: het is niet in de eerste plaats de storm — veeleer de verwaarloozing — de onoordeelkundige behandeling — uit vroeger tijden, die de huidige toestand veroorzaakt heeft.

Aanbevolen wordt meer afdoend werk: het grondig herstellen der kluizen en gewelven, wier schenkels werden uitgebroken om doorlaat-gelegenheid te geven voor op te hijschen voorwerpen: zoo waren de oorspronkelijke dragers der gewelven — de ribben — verminkt en in plaats van ondersteuning, belasting dier constructies geworden.

Deze arbeid zou eischen de zorg van een kundig metselaar, die evenzeer met gehouwen als met gebakken steen weet te werken. Tevens zou zijn zorg te dragen — dat er geen botsingen ontstonden tusschen degenen, met de uitvoering belast.

De gevels moesten worden nagezien — de scheuren hersteld. Alles met het aanvankelijk gebezigde materiaal.

Het zware klokkenspel — in 1666 aangebracht — was nooit door den bouwmeester voorzien. Het stond te hoog — moest bij zwaren wind door zijn plaatsing hoog in den toren een niet toelaatbaar „momentum” op het samenstel wekken. Een klokkenspel is niet noodig, hoewel veelvuldig in ons land voorkomend. Steden als Parijs en Londen deden het zonder deze weelde — die hoogstens het genot verschaft elk half uur een Wilhelmus van Nassauwen of een Psalm te hooren — doch daardoor den tijd onjuist bepaalt — en beter, na verkoop der kostbare klokken, te vervangen ware door een goed uurwerk met minuten-aanwijzing — „met de tegenwoordige meer gevorderde beschaving overeenkomend”.

Het klokkenspel ware wellicht over te brengen naar de Buurkerk.

Dan zij aanbevolen uit de fundamenten tot het bovengewelf van de lantaarn op te metselen vier doorgaande zuilen van baksteen-metselwerk — tot ondersteuning van bogen en gewelven — waarbij zoonoodig wegens ruimtegebrek enkele klokken zouden zijn op te offeren: deze waren toch als nutteloos gewicht te beschouwen.

De openingen en bogen bij de gaanderijen achter de pijlers van het eerste vierkant konden worden dichtgemetseld.

De waterafvoer ware niet buitenwaarts — doch naar binnen te voeren door buizen mondende in een drietal op verschillende hoogten te plaatsen reservoirs — met naar de bovenzijde verwijdende wanden om bevroering te voorkomen. Deze waterbakken konden dienen tot watervoorziening in den toren — ook bij brand.

De kap van de lantaarn ware te wijzigen — wijl zij niet strookt met den oorspronkelijken vorm en vergaan is; de windwijzer dient veranderd.

St. Maarten moet niet telkens wijken als de vlag zal worden geheschen; de koningsstang moet worden ingericht: aan de bovenzijde als opvanger van den bliksemalleider — dan als windwijzer met het kruis — gevende de windrichtingen en tenslotte aan de onderzijde tot vlaggestok!

Metselaarsbaas A. van Dorssen, geraadpleegd over de op 20 Juni 1837 hem overgelegde overdenkingen van overste van de Polder, is 't niet eens met het denkbeeld van de vier zuilen. Overste van de Polder verdedigt zijn standpunt in een lang betoog d.d. 5 Juli 1837 — meent „de oude man op krukken te moeten zetten!”

Het voorstel der beide adviseurs ging dus naar B. en W., die 7 Augustus 1837 — na een bezoek aan den toren — hulde brachten aan de rapporteurs — de waterafvoerkwestie gaarne wilden overwegen — en in zeer beleefde bewoordingen deden voelen, dat — in afwachting van het rapport — de noodige „herstelling” aan het bouwwerk naar den ouden trant was geschied (dus lapwerk), doch voor het vervolg de gegeven aanwijzingen ter harte zouden worden genomen.

Later vragen B. en W. nog nadere inlichtingen omtrent de voorgestelde oplossing der vier zuilen.

De 75-jarige Reinhard Wagener — sinds 13 Nov. 1788 opwinder van de stadsuurwerken en zijn assistent Gerardus Plaster — meester messenmaker — geven de schriftelijke verklaring, dat sinds den storm van 1836 in de steeds door

hen opgemerkte scheuren geen wijziging is gekomen: dit klinkt geruststellend. (7 Aug. 1837).

De Heer Alewijn, Directeur der publieke werken van de stad Amsterdam, onderzocht den toestand van den toren en omtrent diens bezoek wordt een schriftelijk verslag aan B. en W. overgelegd. Directeur Alewijn stemt niet in met de voorgestelde versterking met de vier zuilen — ziet daarin niet het minste heil.

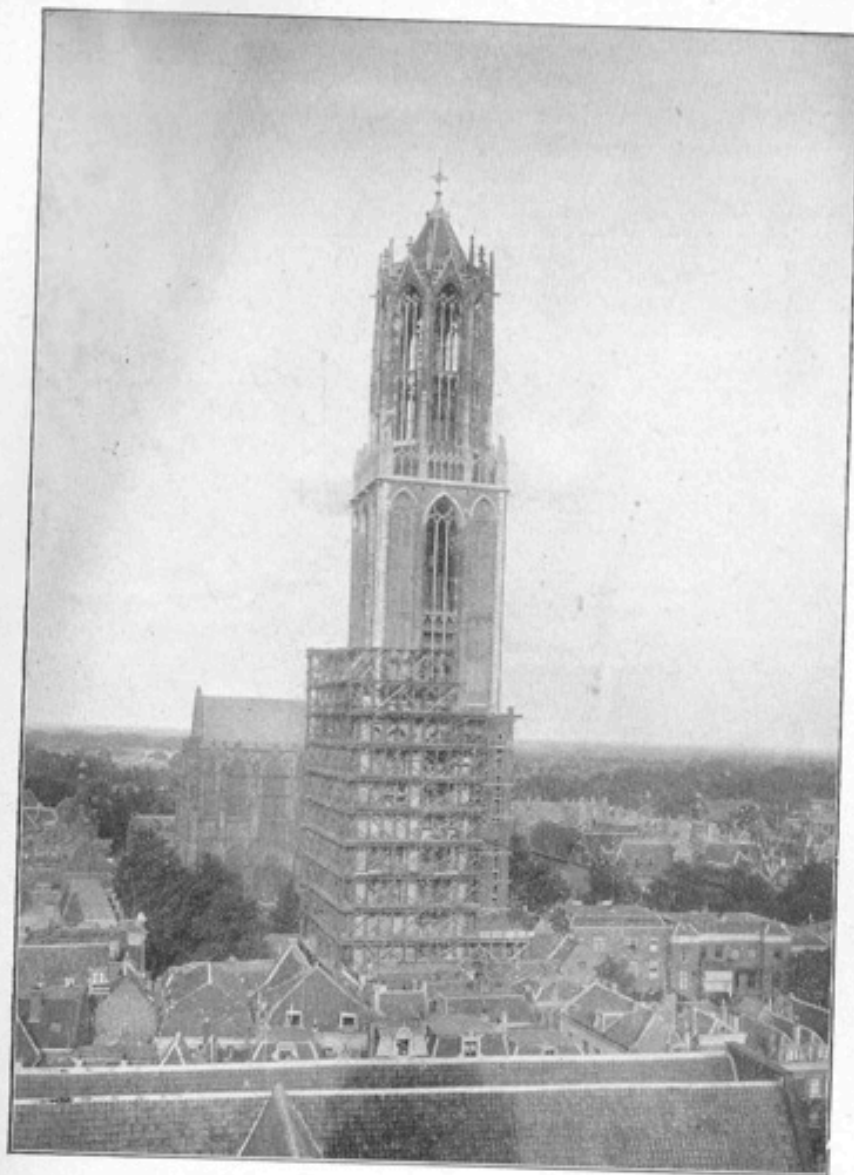
Hij laakt ten zeerste de door vorige herstellere aangebrachte ijzerverbindingen — het knoewerk met vullingen en leien — het dichten der scheuren en besmeren met kalk. Hij acht den traptoren van de lantaarn het slechtste deel — raadt tot het maken van een houten spiltrap in de as van het achtkant — met doorgaande grenenhouten spil, lang 90 voet — daartoe „expres uit te zoeken”. De traptoren kan dan zoonoodig worden dichtgemetseld en van de spiltrap kunnen deelen worden gelegd naar de pijlers en onderdeelen van de lantaarn voor onderzoek of herstel.

De verslaggever meent, dat aan twee metselaarsbazen opdracht moet worden gegeven om plannen in te dienen voor de te maken werken. De een zal zwaarmoedig zijn — de ander minbezwarende gevoelens koesteren. De Heer Alewijn kan dan nog altijd raad geven omtrent den te volgen weg.

Uit al deze gegevens blijkt — dat de toestand der beide gewelven hoogst bedenkelijk was.

Een voorstel wordt ingediend om dwars door de gewelven aan te brengen sterke houten palen — steunende op de vloeren van het eerste vierkant om aldus gelegenheid te verkrijgen de gewelven te ondervangen.

Intusschen gebeurt er niets van de aanbevolen — min of meer ingrijpende — oplossingen. In de jaren 1836—'37—'38 1839 wordt er gebroken — gemetseld — en „hersteld” op de van ouds bekende wijze. Duizenden en tienduizenden kleine Utrechtsche klinkertjes vervangen de tuf en de reuzenmoppen — worden vóór het oude werk geplakt — nadat dit met verwijdering van beschadigd, onnoodig geoor-

3. Herstelling eerste vierkant met steiger.

deeld, ornament is vlak gehakt — en van enkele kassen is voorzien.

Ankers worden gelegd — krammen en beugels worden overal rondgedeeld. Alleen in 1837 wordt voor meer dan *f* 6600.— aan smidswerk uitgegeven. Over 1837—'38—'39 vordert de herstelling ongeveer *f* 50.000.—.

J. van Embden verklaart 15 Juli 1838, dat het verrichte werk van 1837—20 Januari 1838 na den storm uitstekend is uitgevoerd: gewelf derde omgang hersteld — schilden met klinkers en sterke specie dichtgemetseld — spitsen recht gezet en gekramd — leuninggen hersteld — afwatering naar de atlassen gevoerd — traptoren hersteld met afkomenden steen van de balustrade van den tweeden omgang — een kuip van ankers gelegd om alle pilaren en daardoor sterker gemaakt dan vroeger!

Van Embden's leeftijd veroorlooft hem niet dit alles op te nemen — doch hem was verzekerd, dat alles in orde is.

In 1840 (19 Februari) brengt stads-architect van Maurik verslag uit: de lantaarn is nu hersteld — doch het tweede vierkant toont talloze gebreken. Hoekblokken gescheurd — muren verweerd — een doorgaande steiger, rustende op den eersten omgang wordt aanbevolen — de balustrade op het tweede vierkant ware te maken in gegoten ijzer — in goeden vorm — de kroonlijst te vervangen door bredere blokken en eenvoudiger profiel dan de bestaande — de gemetselde hoekpenanten van de balustrade door pilasters van gegoten ijzer. Een begrooting volgt: *f* 9320.— voor de hardsteenen lijst — *f* 950.— voor de gegoten ijzeren balustrade, en alles tezamen *f* 31.700.—.

Van Maurik reist in Augustus naar België: als de groeven de mallen ontvangen en de steen geheel bewerken dan leidt dit tot *f* 8600.— besparing.

In 1840 wordt *f* 10000.— uitgegeven — in 1841 *f* 31550.—.

In 1840 vindt men de rekening van timmerman Koentz ad *f* 500.— voor het in 1839 in hout vervaardigen van den Domtoren in het klein. (Thans in Gemeentelijk Museum). Vermeer ontvangt voor de opmetingen ten behoeve van dit model *f* 104.—.

Het herstel van den toren wordt nu blijkbaar vrij volledig geoordeeld. In de jaren, die volgen, is van eenige buitengewone uitgave geen sprake. In 1843 nog *f* 5500.—, daarna tot 1866 wordt het gemiddelde der jaarlijksche onderhoudskosten ongeveer *f* 1800.—.

In 1866 vindt men het noodig gedeeltelijk het plint op den beganegrond te vernieuwen. Het bestaande plint was gemaakt in baksteenmoppen, op de hoeken en bovenzijde afgesloten door natuursteen. Deze samenstelling werd aan de noord- en oostzijde van den toren — en ook in den doorgang — verwijderd en vervangen door een plint van kalksteen.

Na deze verrichting bleven de jaarlijksche uitgaven tot 1877: \pm *f* 200—*f* 500!

Van 1877—1886 stegen de uitgaven: zij bedroegen gemiddeld *f* 700—*f* 1200—*f* 1600 per jaar.

Het bouwwerk bleef dus in den toestand, zooals de herstellende van de jaren 1837—1840 hadden gemeend het te moeten verminken. De foto's uit dien tijd spreken! En 't is niet te verwonderen, dat de warmvoelenden ten slotte zich niet langer konden bedwingen.

Aan het einde van een eeuw, die in haar midden-tijdvak veel op haar rustige geweten had, begon het te dagen!

In Juli 1898 schrijft de Directeur der Gemeentewerken te Utrecht — F. J. Nieuwenhuis — een uitvoerig rapport aan B. en W.

Het bouwwerk is in alle deelen opgenomen en opgemeten en een volledig stel teekeningen — ook der onderdeelen — is vervaardigd. De Directeur is van oordeel, dat het monument in den loop der tijden nog veel meer heeft geleden door onkundige menschenhanden dan door den tand des tijds. Sieraden zijn verwijderd — de toren geschonden en in een ijzeren corset geregen — voor het behoud meer schadelijk dan bevorderlijk.

„In erbarmelijk nieuwmodisch metselwerk is de beneden-verdieping opgelapt.” De Heer Nieuwenhuis acht „dit werk op zich zelf goed uitgevoerd en het vertoont dan ook geen

gebreken, die een spoedig herstel om technische redenen noodzakelijk maken”.

De Directeur was door gebrek aan voldoende gelegenheid tot onderzoek blijkbaar niet in staat den juisten toestand van het werk te schatten — want onaannemelijk is het — dat sinds het einde van de vorige eeuw de ernstige gebreken zijn ontstaan, die thans na de volledige besteigering van den toren zijn vastgesteld.

Het eerste vierkant oordeelde de Heer N. meer bedorven dan het tweede; herstelling van het laatste scheen gemakkelijker uit te voeren.

De lantaarn bleek het meest geleden te hebben — vooral van den tijd — hoewel ook hier juist de fijnere deelen, die het meest waren aangetast, tegelegenertijd niet waren hersteld — doch eenvoudig weggenomen.

„De traptoren is geheel ontzet, vervormd en verschoven — steenen zijn gescheurd en verbrijzeld — het verband „met den hoofdpijler, waartegen de trap is aangebouwd, „is verloren. De traptoren hangt grootendeels aan de zware „ijzeren verankering. (Deze doet dus ten slotte nog wel „eenig nut!)

„De vlechtwerkstukken aan de bovenzijde der pijlers zijn „verschoven en hangen deels ook in het ijzeren harnas. Door „inwatering zijn de bovenbogen met gevelvelden sterk naar „buiten uitgezet.

„Zijdelingsche uitwijking en naar beneden storten is te „duchten. Het afsluitende gewelf is zeer slecht. Het dak met „de gaanderijbevoering dient geheel vernieuwd. De spits is „vermoedelijk dan iets hooger te maken dan de tegen- „woordige.”

Herstelling is dringend noodig.

Het werk is niet aan te besteden.

Voorloopig wordt een bedrag van *f* 12000—*f* 15000 per jaar voldoende geacht.

Dit zijn korte aanteekeningen uit een dringend betoog. Mr. S. Muller Fzn. schrijft een niet minder warm woord

in Maart 1899 en bepleit een volledige herstelling — hekelend het werk uit vroeger dagen.

„De Domtoren is geheel eenig in ons land: het is niet de toren van Utrecht, maar de toren van Nederland.”

„Als wachter is hij geplaatst naast den Dom, die het kerkelijk hoofd was van nagenoeg geheel Nederland tot aan de invoering van de hervorming.”

Gebrekkige — onvoldoende herstelling zal den toren tot ondergang voeren — doch Mr. Muller rekent op Utrecht's Gemeenteraad: „Hij zal offers willen brengen, om dezen ramp te voorkomen. . . . mits van hem niet het *onmogelijke* gevegd worde, niet een last op zijne schouders gelegd worde, dien de stad nooit dragen kan. Nederland helpe, zooals historisch zijn plicht is. Zoo er ooit reden was voor rijks-subsidie, dan is 't stellig in dit geval.”

* * *

Tot de uitvoering eener ingrijpende herstelling wordt besloten: op 26 Juli 1901 installeert de Burgemeester de Commissie belast met de herstellingswerken:

Dr. P. J. H. Cuypers, *Voorzitter.*

C. Muysken.

F. J. Nieuwenhuis, *Secretaris.*

Het Rijk zal de helft van het uit te geven bedrag aan de Gemeente vergoeden. Voorloopig voor elke partij f 6000.— per jaar.

Overwogen wordt het gebruik van een houten of ijzeren steiger. Een hout-constructie wordt verkozen. Met de herstelling van de lantaarn zal worden aangevangen: de steiger wordt op bewonderenswaardige wijze aangebracht — eerst aan de zuidzijde om de lantaarn en aansluitende velden.

Voor 1903 oordeelt de Commissie een bedrag van f 16000 in totaal noodig. Het Rijk blijkt niet vóór 1904 de helft van een dergelijk bedrag te kunnen geven.

Teneinde den traptoren van de lantaarn behoorlijk te kunnen herstellen wordt eerst de traptoren van het tweede vierkant versterkt, omdat ook in dit deel scheuren en zettingen zijn opgemerkt; de ramen worden aan de binnenzijde ver-

smald — de inwendige hoeken der wanden van schuine inmetelingen voorzien. In den loop van 1903 komt dit tot stand. De traptoren van de lantaarn — nieuw opgemetseld — toont in 1904 nog eenige kleine zetting, vermoedelijk tengevolge van den toestand van de ribben van het groote lantaarngewelf — waarvan de vernieuwing niet kon geschieden vóór de herstelling der pijlers.

In 1904 komt de traptoren gereed met de zuidelijke pijlers. Een tijdelijke verankering der pijlers onderling wordt aangebracht en de steiger in westelijke richting verplaatst. Het jaar 1904 vordert een uitgave van f 16000.—.

De oude klokkenstoel van het carillon wordt in 1905 opgeruimd: de steiger kon wegens het vorderen van de herstelling in noordelijke richting worden verplaatst.

Tot koppeling der pijlers wordt ter hoogte van de brug (halverwege de pijlers) een dubbel eikenhouten kruis aangebracht.

De ramen van de torentrap worden niet van beglazing voorzien om het drooghouden van de muren te bevorderen — de luchtdoorstrooming wordt noodig geacht.

In 1906 wordt de noord-westelijke hoek bereikt: hij blijkt zeer slecht. Het ontwerp van de nieuwe kapconstructie wordt opgemaakt en een steilere dakhelling gekozen dan die der bestaande kap — de helling van de groote gevelvelden boven de gothische vensters zal worden gevolgd.

Ten einde niet meer bij het vlaggen den stok te behoeven bevestigen aan de spits — wordt besloten tot het maken van dakvensters. De kap zal in eikenhout worden uitgevoerd. In dit jaar wordt geplaatst de nieuwe ijzeren klokkenstoel en de 42 klokken — benevens twee nieuwe — worden opgehangen.

De helft van de lantaarn is nu hersteld: van de traceeringen en andere versieringen is nu alles vastgesteld, wyl de overgelegen velden gelijk in vorm zullen worden gemaakt.

Het oost-noord-oostelijke gedeelte van de lantaarn blijkt ook slecht. Bij nader onderzoek van de oude bekapping vindt men een jaartal-aanduiding van 1627: de constructie

is weinig aanbevelenswaard en bij herstelling zal zij niet gevolgd moeten worden.

Over 1907 werd weer *f* 16000.— uitgegeven. Wegens gebrek aan geld moest het steenhouderswerk worden beperkt, ten einde het kaphout te kunnen aankopen. Tegen het advies van de Commissie besloot de Gemeenteraad om de tramlijn der elektrische tram onder den Domtoren te leggen.

De Commissie kon niet volhouden, dat daaruit gevaar voor het bouwwerk zou ontstaan — te minder, omdat onder het spoor een voorziening van gewapend beton zou worden gemaakt, ter beschutting en vrij van het keldergewelf van den toren.

Met het Rijk werd overwogen of de restauratie van den toren ook over de beide vierkanten zou worden voortgezet: het Rijk zou zich voegen naar de beslissing van de Gemeente. In Sept. 1908 werd een gunstig besluit genomen.

In 1908 werden de laatste pijlers onderling verankerd en het oude kettinganker verwijderd.

Victor de Stuers verzette zich nog tegen de helling van de nieuwe kap. Op grond van de teekening van Saenredam (1636) werd de gekozen helling door de Commissie verdedigd.

(In 1916 ontving de Heer Nieuwenhuis gegevens van Mr. Muller omtrent een in 1748 gemaakt bestek betreffende in-korting van de torenkap, de sinds dien tijd geplaatste spits week dus af van de oorspronkelijke).

Nu volgt in 1909 het stellen van het formeel onder het stergewelf, de borstweringmuur onder de bekapping is gereed. In 1910 wordt de oude kap gesloopt: zij blijkt in zeer slechten staat en telkens opgelapt — het eikenhout der spanten en ribben is grootendeels vergaan; de koningsstijl aan de bovenzijde totaal verrot en de bevestigingsveeren van het kruis zijn geheel doorgeroest; in later tijd bleken acht losse veeren te zijn aangebracht. Mogelijkheid van ongelukken was groot geweest.

De opstelling van de nieuwe kap geschiedde in den loop van het jaar; de kap was in September 1910 grootendeels afgetimmerd; het nieuwe kruis werd op den 29sten van die

maand gesteld en einde 1910 was de spits voltooid. Hoogste punt windwijzer werd 112.32 m. +.

De kosten van de herstellingswerken van de lantaarn waren indertijd globaal geraamd op *f* 85000.—. De toestand van het achtkant was echter veel ongunstiger gebleken dan aanvankelijk voorzien; in plaats van $\frac{1}{3}$ deel, zooals men eerst dacht, viel in werkelijkheid $\frac{2}{3}$ deel van het werk te vernieuwen. Tot einde 1909 had de herstelling ruim *f* 130.000 geëischt.

Voor den natuursteen werd bij de herstelling — vooral voor ornament en lijstwerken veel Fransche kalksteen — hoofdzakelijk Reffroy gebezigd. Voor het tweede vierkant werd besloten tot het gebruik van Devonische kalksteen voor hoekblokken, tot tuf voor vullingen en Reffroy of andere kalksteen voor open middentraceeringen.

Ten einde in dit vierkant de open velden tot hun recht te kunnen brengen, moest de vroegere plaatsing der wijzerplaten vervallen. Deze wijzerplaten zouden kunnen worden vervangen door opengewerkte cijfer-ringen, te stellen ter halve hoogte van de open velden.

In 1911 werd het gewelf van de lantaarn onder handen genomen.

Even onder de trekstangen, die de tegenover elkander gelegen stijlen koppelen, werd een zwaar koppelwerk van balken aangebracht, onderling geschoord, ten einde na het uitbreken van het oude gewelf het schranken van de lantaarn te voorkomen.

Het oude gewelf bleek uitermate bouwvallig. De steenen der schilden waren los en gedeeltelijk met de hand te verwijderen. Na afbraak van het gewelf werd een begin gemaakt met de nieuwe aanzetten der nieuwe ribben. Buitengewone moeilijkheden deden zich voor — van de gemetselde borstwering achter de ribben blijkt het binnen- en buitenwerk niet onderling verbonden — en op bijzondere wijze moet het achter en boven de gewelfribben aanwezige metselwerk geschoord worden bij het optrekken der ribben-aanzetten; het gewicht van de muurwerken boven de gedeeltelijk

in te metselen aanzetblokken kan voor het evenwicht der samenstelling — ook tijdelijk — niet gemist worden.

Van Mei tot September duurde dit veel zorg vereischende werk. De gemaakte foto's geven een duidelijk beeld van de herstellingswerken, die, om de uitdrukking van Prof. Moll in zijn rapport van 1836 te bezigen, inderdaad „hachelijk” waren! Het is dan ook zeker te danken aan de toewijding en kennis van mannen als Nieuwenhuis en Hoofdopzichter van Hilten, die nimmer zijn dag begon of eindigde zonder een bezoek aan den toren, dat zulk eene onderneming zonder onheilen is afgeloopen en het gestelde doel is bereikt.

Aan het einde van het jaar 1911 werd het gewelf voltooid en het formeel gelost. Het steigerwerk, dat van de zuidzijde — door west en noord — aan de oostzijde was gekomen en gediend had tot herstel van pijlers en bekroningen, kon nu afgebroken worden. De lantaarn kwam weer in het gezicht!

In 1911 werd *f* 20.000.— verwerkt. De totale herstellingskosten van de lantaarn bedroegen *f* 155.000.—

Het steigerwerk voor het tweede vierkant werd thans gesteld, rustende op ijzeren liggers uitgebouwd boven den eersten omgang en verankerd in den voet van het opgaand werk van dit vierkant. De steiger besloeg de westzijde van den toren en greep nog eenigermate om noord- en zuidzijde.

Intusschen werd aan de lantaarn nog eenig ondergeschikt werk verricht — o.a. aan de borstwering aan de onderzijde van het achtkant.

Bij de herstelling van het tweede vierkant zijn het voornamelijk de buitenmuren, die zeer aangetast zijn en vernieuwing behoeven — de oude natuursteen blijkt grootendeels „uitgeleefd”.

Einde 1913 is de westzijde hersteld, alsmede de aansluitende gesloten velden van noord- en zuidgevel. In de jaren 1912 en 1913 werd het toegestane bedrag van *f* 20.000.— voor herstellingswerken telkens bereikt.

Het werk schreed voort: het aangeklampte werk uit de jaren 1837—'40 viel niet mede — het was afgeweken van het achterliggende metselwerk.

Het in die jaren aangebrachte werk moest vervangen

4. Bovenzijde eerste vierkant, noord.
Na verwijdering van de bevoering van den omgang: de scheur tus-
schen kern en mantel en de scheur in den kern.

worden. Met het stellen van de balustrade op de westzijde van het tweede vierkant werd aangevangen.

De klokkenstoel van het speelwerk binnen de lantaarn had tot nu toe gedeeltelijk gerust op den vloer boven het gewelf van het tweede vierkant. Het oostelijk spant van den stoel werd ondervangen op een met beton omgeven ijzeren balk, wiens einden dracht kregen op den noord- en zuidmuur van het vierkant.

* * *

De oorlog komt.

De mobilisatie roept een deel der werklieden weg. De bij het Rijk aangevraagde subsidie wordt geweigerd. Het aantal werkuren wordt beperkt tot zes per dag.

B. en W. stellen aan de Commissie de vraag, of wegens de buitengewone omstandigheden de restauratie niet tijdelijk eenige jaren kan worden gestaakt.

Zoover komt het gelukkig niet.

Langzaam wordt voortgearbeid.

De gewenschte materialen zijn niet meer of zeer moeilijk te verkrijgen.

Aan de westzijde wordt de nieuwe wijzerplaat gesteld en tegen het einde van het jaar 1915 wordt het uurwerk gangbaar gemaakt. Electriche lampjes verlichten in den avond de cijfers en wijzers.

De steiger verhuist naar de noordzijde van het vierkant en grijpt om den oosthoek.

De Heer Nieuwenhuis treedt als Directeur van Gemeentewerken af — doch behoudt zijn functie als secretaris der herstellingscommissie.

* * *

In 1916 werden de muren van de torenwachterswoning in de Egmondskapel (boven in het eerste vierkant) gesloopt — een oude schouw met tegelbezetting kwam te voorschijn. Het metselwerk in de Egmondskapel werd gedeeltelijk gereinigd — ontdaan van bepleistering — door roet aangeslagen steenen vervangen. Een der dragende pijlers van de beierij werd voorloopig hersteld.

Aan de noordzijde van het tweede vierkant wordt in den bovenboog van het open veld een groote scheur blootgelegd. In de 19de eeuw heeft men de boogopening versmald en een nieuwe boog onder de gescheurde gemetseld. De wijzerplaat hield de uitgevoerde „herstelling” verborgen.

Aan het einde van het jaar stond de Gemeenteraad f 1000 verhooging van subsidie toe — zoodat f 21000 verwerkt kon worden. Voor 1917 werd f 24000 uitgetrokken.

In dit jaar werd de steiger aan den noord-westhoek afgebroken en na uitbreiding met meer materiaal aan de oostzijde en om den zuid-oosthoek en aan een groot gedeelte van de zuidzijde aangebracht.

De traptoren onder de lantaarntrap toonde eenige werking. Na verwijdering van de oude wijzerplaat aan de zuidzijde bleek het werk ter plaatse zeer slecht. Op onverantwoordelijke wijze was in het metselwerk gebroken om de wijzerplaat van een verankering te voorzien. Met het oog op dezen ongunstigen toestand werd besloten allereerst den traptoren onder handen te nemen.

Toch werd ten slotte nog om en om gewerkt aan den traptoren en aan den noord-oosthoek; dit laatste werk kon niet wachten, wijl men het hout van den steiger daar ter plaatse wilde vrijmaken voor stempelning der formeelen en ondergang van het groote gewelf van het tweede vierkant.

In 1917 werd f 24.000.— verwerkt.

In 1918 werd de noord-oosthoek van het tweede vierkant voltooid — en aan de oostzijde wordt voortgewerkt.

* * *

De Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen vraagt in begin 1919 — dus na de sluiting van den vrede — inlichtingen omtrent de restauratie — de mogelijke bespoediging daarvan — den nog te verwachten duur.

De Commissie arbeidde tien jaren over de herstelling van de lantaarn — men meent dat het werk aan het tweede vierkant acht jaar zal vorderen en schat een termijn van twaalf jaren noodig voor herstel van het eerste vierkant — op grond van de ervaringen met het onderhanden zijnde

werk en aannemende dat — gezien de prijsstijgingen — f 32000 per jaar verleend zal worden.

Laatstgenoemde termijn kan aanzienlijk bekort worden als maar meer geld wordt toegestaan.

* * *

In Februari 1919 overlijdt de Secretaris der Commissie — de Heer Nieuwenhuis — die elken arbeid der Commissie heeft voorbereid — heeft doorwerkt — de plannen heeft doen opmaken — persoonlijk veel heeft geschetst — de uitvoering in technischen en administratieven zin heeft geleid; het is een groote slag voor de Commissie.

* * *

Het werk gaat voort.

Het groote gewelf van het tweede vierkant is nu ondervangen: het wordt voorloopig plaatselijk hersteld in de schilden en schoongebikt.

In de October-vergadering van de Commissie wordt de Heer Ir. L. N. Holsboer — Directeur van Gemeentewerken — als opvolger van den Heer Nieuwenhuis geïnstalleerd.

Het werk aan den oostkant is nagenoeg gereed; aan den zuidkant wordt gewerkt; ankers in de trappen aangebracht.

Van het groote gewelf wordt de laatste kap schoongemaakt.

In 1920 kan de voorzitter, Dr. Cuypers, de vergaderingen der Commissie wegens ongesteldheid niet bijwonen.

In de Egmonds-kapel wordt een steiger geplaatst (begin 1920).

Op 25 Februari brengen H. M. de Koningin en Prinses Juliana een bezoek aan de herstellingswerken.

De arbeid aan het groote gewelf vordert: de ribben worden voor een belangrijk deel vernieuwd: ankerblokken waren ge-

broken — de sluitring is nog na te zien: boven de graten werden welljes gevonden, steunende op de gewelftrappen. Aan het stellen der balustrade wordt voortgewerkt.

Op 3 Maart 1921 treft de Commissie wederom een zware slag: haar Voorzitter, Dr. Cuypers, is op hoogen leeftijd heengegaan, zijn opvolger C. P. Posthumus Meyjes wordt op 12 Augustus 1921 geïnstalleerd.

In den zomer werd de herstelling van het gewelf voltooid en de steiger weggenomen. Aan de wanden der Michaëlskapel werd eenig los- en gescheurd metselwerk hersteld. Tegen het einde van het jaar kwam de balustrade gereed en werd eene bevloering van Namensche tegels op den tweeden omgang en binnen het achtkant gelegd.

De klankborden en bekapping van de beierij werden voltooid.

Met het afbreken van den grooten steiger van het tweede vierkant werd aangevangen. De herstelling van het tweede vierkant had f 287.000.— gekost.

* * *

Sinds October 1921 kon de Heer Muysken wegens ongesteldheid de vergaderingen niet meer bijwonen — op 11 Februari 1922 volgt het bericht van het overlijden.

In korten tijd waren heengegaan de drie mannen, die — na jarenlange werkzaamheid en door studie en ervaring een schat van gegevens omtrent het bouwwerk verkregen hadden.

De Commissie werd aangevuld door de benoeming van schrijver dezes, in April 1922 — zijne installatie volgde in de vergadering van 19 Mei 1922.

* * *

De toestand van het eerste vierkant vorderde een grondig onderzoek: de Commissie stond voor tal van vragen.

De bouw van den steiger aan de noordzijde met vleugels om west- en oostzijde werd zooveel mogelijk bespoedigd; een elektrische lift werd aan den noord-oosthoek geplaatst; zij reikt tot de hoogte van den eersten omgang.

Het jaar 1922 werd grootendeels benut voor kleine herstellingswerken en studie.

Het aangetroffen metselwerk in kleinen baksteen — uit de eerste helft van de 19de eeuw — bleek in zeer slechten staat: de buitenzijden der pijlers waren ingewaterd en stukgevroren — de aanhechting aan het achterliggende oorspronkelijke metselwerk was meestal zeer onvoldoende.

Welk materiaal was door deze baksteenbekleding vervangen geworden? Was de oorspronkelijke bekleding van de pijlers natuur- of baksteen? De spitsbogen, die onder de gaanderijen de open velden tusschen de pijlers overspannen, werden bij den bouw van den toren in metselwerk van baksteenmoppen uitgevoerd: deze bogen waren inderdaad oorspronkelijk en in vrij goeden staat — niettegenstaande de hevige inwatering van het bovengelegen metselwerk. Hadden deze baksteenbogen gesteund op bekledingen van natuursteen — van tufsteen?

De voorzitter der Commissie — Posthumus Meyjes stond in grooten twijfel.

Bij het onderzoek naar den toestand der bevloering van den eersten omgang werd op de helft van den noordwand een zeer breede scheur ontdekt — deze scheur zette zich voort naar beneden tot onder den vloer van de Egmondskapel; ook in west- en oostwand bleken ongeveer in de as van den toren doorlopende scheuren te bestaan en scheuren in de binnenmuren en bogen deden aannemen, dat ook aan de zuidzijde de hoofdpijlers van den kern — van eersten omgang tot vloerhoogte van de Michaëlskapel — niet meer verbonden waren — zoodat het tweede vierkant en de lantaarn feitelijk rustten op vier zware hoekpijlers — staande op het basement van den toren (onder vloer Michaëlskapel), doch onderling slechts gekoppeld door de overwelingen van de Michaëlskapel en de zoldering van de Egmondskapel.

Bovendien was aan de noordzijde het metselwerk boven de pijlers geheel losgescheurd van den torenkern.

Onmiddellijk werd besloten tot het leggen van een zwaren band van gewapend beton om den toren onder den eersten omgang — boven de baksteenbogen, die de pijlers van den

mantel verbinden. De steiger maakte slechts mogelijk, dat deze band werd aangebracht aan de noordzijde — voorts om den noord-oosthoek en aan de westzijde — zuidwaarts tot over het venster van de Egmondskapel.

Nog was geen beslissing genomen ten aanzien van de herstelling der pijler- en wandbekleedingen, toen op 27 Oct. 1922 de Heer Posthumus Meyjes door plotseling overlijden aan de Commissie ontviel; het was zwaar dezen ernstigen zoeker, die zijn arbeid met zooveel belangstelling had aangevangen — te moeten missen.

Eerst 5 Mei 1923 volgde de benoeming van Prof. Ir. J. A. G. van der Steur, Hoogleraar aan de T. H. S., tot lid der Commissie — daartoe aangewezen door den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

Intusschen had het onderzoek op verschillende plaatsen aangetoond, dat de baksteenbekleedingen van de 19de eeuw in de plaats waren gekomen van verweerde tufsteen — of trachyt: ook de rekeningen van de jaren 1825—1840 spraken van het vermalen tot „cement” van de tuf afkomstig van den toren en tot zulke hoeveelheden, dat als onomstootelijk vaststaand kon worden beschouwd, dat oorspronkelijk natuursteen was gebezigd voor de voorbekleedingen van den mantel van het eerste vierkant — boven het in baksteen uitgevoerde basement.

Tot de herstelling van de mantelbekleeding met tufsteen, met vermenging van zand- of kalksteen, en van stijlen, lijst- en ornamentwerk met trachyt, kalksteen en zandsteen — en van hoekblokken met Devonische kalksteen, van enkele pijlervoetblokken met trachyt, werd aldus besloten.

Met kracht werd het werk aangevat. De pijlers aan de noordzijde en de meest noordelijke van west- en oostzijde eischten geheele of bijna volledige afbraak. De beide hoekpijlers moesten eveneens totaal verwijderd worden; ook de hoeken van het basement onder deze pijlers bleken geheel los; de toestand van den noord-oosthoek was het meest verontrustend.

Tijdens de werkzaamheden aan de pijlers waren — tusschen deze — zware houten ondervangingsjukken geplaatst;

telkens werden twee pijlers — niet naast elkander staande — tegelijkertijd onderhanden genomen.

Voorts werden hersteld de muurvlakken aan de westzijde — de omlijstingen van de diepe nis der ramen van Michaëls- en Egmondskapel. De natuursteen bleek over het algemeen zeer „uitgeleefd” en slechts enkele stukken konden behouden blijven — de spitsbogen waren zeer bouwvallig en in vroeger dagen met ankers en ijzeren banden ombeugeld en gekramd om neerstorten te voorkomen. De traceeringen van de zijvelden der boognissen — ook die der borstweringen onder de oorspronkelijke ramen — werden als afdruk in het achterwerk teruggevonden. Zij waren bij eerdere „herstellingen” afgeslagen en vervangen door vlakke of met baksteenpilasters verdeelde velden.

Van de groote ramen der kapellen werden de onderdorpels en zijstijlen — na verwijdering der in later tijd aangebrachte gemetselde vullingen — vrij gaaf aangetroffen — aan de oostzijde zelfs in zoodanigen staat, dat wel aangenomen mag worden, dat aan die zijde kort — zelfs zeer kort — na den oorspronkelijken bouw metselvullingen de ontworpen raamopeningen zouden vervangen hebben.

Bij de herstelling van den spitsboog onder het balkon ter hoogte van den vloer der Egmondskapel — westzijde — werd opgemerkt, dat oorspronkelijk deze boog met balustrade niet tusschen de voorstijlen — in het voorvlak van den mantel — moeten hebben gestaan — doch achterwaarts — hetgeen blijkt uit de aanzetten in de ter plaatse aanwezige stijlen — die de zijvelden deelen. Werd om meer ruimte te verkrijgen — om constructieve redenen — of om overwegingen van aesthetischen aard tot verplaatsing van den boog overgegaan?

Zeker is het — dat laatstgenoemde motieven rechtvaardiging zouden geven — en derhalve werd — wijl de aangetroffen toestand van eeuwen gedateerd moet hebben — geen vrijheid gevonden den verondersteld oorspronkelijken toestand weder te herscheppen.

De open borstweringen tusschen de pijlers van den mantel waren in de 19de eeuw van gietijzer gemaakt; — in een

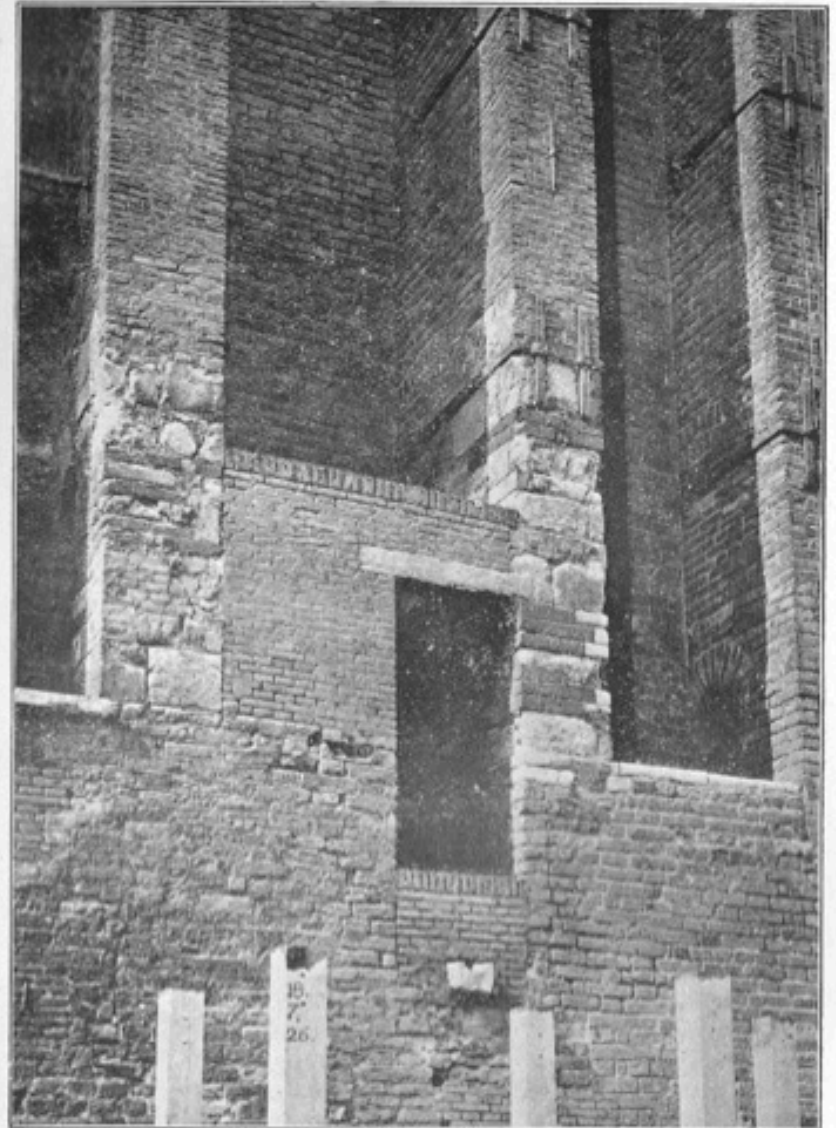
enkel veld was de borstwering nog in ouden vorm van natuursteen aanwezig — doch mocht niet als stammende van den eersten bouw aanvaard worden; — noch de hoogteplaatsing — noch het gevonden — veeleer gebrekkige — verband met het omringende werk kon daarvoor pleiten. In aansluiting aan gegevens van oost- en zuidzijde en herkende teekenen tusschen de pijlers van noord- en westzijde, werden tusschen de pijlers gesloten, gemetselde borstweringen — afgedekt met plaat van natuursteen — aangebracht. Deze oplossing verwekt in den mantel een groote rust — de verhouding der boognissen heeft daardoor veel gewonnen — ook de omsluiting van de balkonbalustrade, (aan de westzijde) wier rijkdom thans bijzonder aan den dag treedt.

Ter versterking van den torenkern werd ook onder den vloer van de gaanderij ter hoogte van de Egmondskapel een band van gewapend beton gelegd. — Bij het onderzoek van de overwelingen van de Michaëlskapel en vloer van de Egmondskapel bleken ook deze constructiedeelen in zeer ongunstigen staat: een breede, diep-doorgaande scheur bleek te loopen van noord naar zuid. Ribben en schilden der gewelven waren grootendeels vergaan door schrobwater en vorst-invloeden.

De groote bogen in beide kapellen vorderden ingrijpende herstelling.

De zoldering van de Egmondskapel had in den loop der tijden meer dan de helft harer binten moeten missen — de overgebleven binten bleken nabij en in de draagmuren geheel verstikt en verrot; een algeheele herstelling dezer balken en van de vloerdeelen werd noodig.

De oorspronkelijke ramen aan de noordzijde der kapellen werden geheel of gedeeltelijk dichtgemetseld bevonden, in het laatste geval met gebruikmaking van wanhopig slechte raamopeningen uit later tijd. Aan de zuidzijde van de Egmondskapel moesten nog uitgebroken worden de buitenmuur en afdak van een destijds — met toevoeging van gaanderijruimte — verkregen vertrekje voor den torenwachter.

5. Eerste vierkant zuidzijde.

Toestand van het metselwerk in 1926: met den meesten spoed worden de steiger- en ondersteuningswerken uitgevoerd; de pijlers vertoonen vele scheuren, het metselwerk is ingewaterd, stuk gevoren en verbrokken.

Aan den trapopgang is nog veel te doen — hij toont scheuren en de buitenbekleding is zeer slecht.

In de Michaëlskapel waren te herstellen de vier trapopgangen naar de gaanderij — van welke opgangen de zuidoostelijke indertijd na de aansluiting van toren en kerk verwijderd was geworden om een doorgang te kunnen maken naar de bisschopsloge boven den doorgang tusschen beide bouwwerken. Toen in later dagen — bij de herstellingen van de 19de eeuw — het poortje werd aangetroffen, dat tot de loge had geleid — werd dit dichtgemetseld en bepleisterd en voor de symmetrie — aan de andere zijde van den oostgevel — traceeringen en bekledingen in tuf- en zandsteen weggehakt — in kleinen baksteen met bepleistering de gothiek van de vijftiende-eeuwsche poortomlijsting als „blindversiering” nagevolgd!

Deze oostgevel zal hersteld worden met instandhouding van de gegevens, die op de aansluiting met de vroegere cathedraal wijzen.

De verlengde afdekking van den torendoorgang — welke afdekking destijds deel uitmaakte van de bevoering der bisschopsloge — de boog daarboven — overzoldering van deze ruimte — aanzetten van bogen — muurversieringen — velden uitgevoerd in tuf- en traceeringen in zandsteen en trachyt zullen sprekende documenten moeten blijven.

De onderzoekingen van het vorige jaar brachten de zekerheid, dat de zuidzijde van het eerste vierkant als uiterst bouwvallig moest worden beschouwd. Het tempo der herstelling aan de noord- en westzijde werd versneld om steigerhout vrij te krijgen, ten einde nog vóór het einde van 1926 de dringend noodige steigerwerken aan de zuidzijde en ondervangingen van bogen en gaanderijen te kunnen uitvoeren.

De genomen foto's zullen overtuigende bewijzen vormen voor het oordeel, dat deze zijde van den toren in een staat van verval verkeerde, die hoogst gevaarlijk had kunnen worden voor de omgeving; ook het basement — het plint aan den zuid-westhoek — is zeer slecht en als los stapelwerk te schatten — torsend een aanzienlijken last aan een drietal

pijlers, die van onder tot boven in drie of meerdere deelen zijn gescheurd.

Al was aan de noordzijde aan den mantel van den toren een minder ongunstige toestand waar te nemen — de noord-westelijke kernpijler had daarentegen de vernielende inwerking van een faecaliën-afvoer ondervonden.

Van de gaanderij der Egmondskapel voerde een afvoering van rechthoekigen vorm — gespaard in den kernpijler — naar een ondergrondschen put.

Door aantasting van de metselspecie waren de steenen der wanden losgeraakt — neergevallen — en hadden de leiding verstoort. Toen was opeenhooping van stoffen ontstaan — vermeerderde aantasting — totdat de kernmuren naar buiten en naar binnen de sporen daarvan gingen toonen.

Over een dikte en breedte van anderhalven meter was het metselwerk geheel los — en deels ingestort — de omsluitende wanden waren diep ingevreten.

De herstelde kernwanden — de weer opgetrokken pijlers en wanden van den mantel zijn thans aan de westzijde en noordzijde gedeeltelijk aan het licht gekomen: de kroonlijst en de rijke balustrade met zijn pinakels, traceeringen en kruisbloemen trachten de bedoelingen van den bouwmeester te vertolken.

Trachten — omdat het kunnen van hen — die dezen bouw bezielde — in onze dagen niet weer te geven is. Doch in de laatste jaren — door invloed van Prof. van der Steur — zijn de pogingen van Prof. Odé om in onzen tijd leven te wekken in hen, die geroepen worden onze oude schatten te helpen bewaren, nagestreefd.

Waar gegevens ontbreken — wordt nagelaten te gissen — en toe te voegen.

De groote ramen der kapellen zullen worden opgelost in den geest der aanduidingen uit de achttiende eeuw. Meer is niet bekend.

* * *

In het voorgaande is slechts aangestipt. Vele bijzonderheden moesten onvermeld blijven.

Alleen zij nog uitgesproken de hoop, dat de middelen zullen worden verstrekt om binnen een paar jaren den toren vrij te maken — zijn luister — ook van binnen — in de stille kapellen — te brengen in het „Licht”.

* * *

De Domtoren is niet alleen van Utrecht — van geheel Nederland.

Hij beeldde den „Droom eener moeder”.

Hij wijst naar boven.

* * *

In de dagen van heden — nu niet en nooit — kunnen wij dat symbool ontberen.

* * *

Dat zij — die ons volgen — dat zullen beseffen en voortdurend zullen waken — met groote zorg — en piëteit.

* * *

NASCHRIFT.

De herstellingen, welke thans in uitvoering zijn, betreffen de restauratie van het eerste vierkant met kapellen, doch niet die van den doorgang met bijbehorende ruimten en van het gebouw (voormalig consistorie) aan de zuidzijde van den toren.

Toch zal de wederopbouw van dit gebouw, waarvan alleen de oorspronkelijke fundamenten nog bestaan en waarvan tot nu verdere gegevens omtrent de vroegere samenstelling ontbreken, in eenigerlei — passenden — vorm, bezwaarlijk achterwege kunnen worden gelaten. Immers, als toegangen tot de Michaëlskapel, die, na restauratie, zal behooren tot de schoonste ruimten in onze stad, dienen de eenvoudige smalle trap-ingang aan de noordzijde van den toren, en de veel bredere oorspronkelijke bisschopstrap aan de zuidzijde van het bouwwerk.

Laatstgenoemde trap had echter zijn opgang in het consistoriegebouw en tusschen dit en den toren bestond een overwelfing, waarop de gemetselde trapwanden, met hunne overdekking rustten.

Als het gebouw aan de zuidzijde van den toren niet wordt gemaakt, dan zal de bisschopstrap van straathoogte af zijn op te bouwen en te voorzien van een ommetseling, afdekking en sluitbaren ingang — een en ander in aansluiting met den toren — een moeilijk vraagstuk — dat vermoedelijk niet tot bevrediging zal leiden.

Indien het gebouw wel wordt tot stand gebracht, dan kan dit benut worden als ontvangstruimte, garderobe, enz. en woning voor den torenwachter.

Zonder de herstelling van den doorgang en het maken van een gebouw zal de restauratie van het eerste vierkant ongeveer f 550.000.— vorderen; met die werken: ongeveer f 630.000.—.

Als de herstelling van den doorgang en het maken van een gebouw ook door Rijk en Gemeentebestuur onmisbaar wordt geacht — en tegelijkertijd met de overige restauratie voltooid zouden moeten worden, dan is het nemen eener beslissing zeer *urgent*.